

УДК 330.8(477)

Т. А. Боднарчук,
аспірант, молодший науковий співробітник,
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", м. Київ

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Т. Bodnarchuk,
Postgraduate student, Junior Researcher, Institute for Economics and Forecasting,
Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv

EFFECT OF THE PROTECTION POLICY ON AGRICULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LANDS IN THE 19TH — EARLY 20TH CENTURIES

Дана стаття присвячена дослідженню питання ролі політики урядового протекціонізму у розвитку традиційних галузей сільського господарства українських територій у складі Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст.. Проаналізовано зміни у регіональній та товарній структурі вітчизняного аграрного господарства внаслідок проведення загальноімперської політики державного патерналізму. Значна увага приділена дослідженню наслідків впливу державної охоронної системи на рівень життя українського селянства. Визначено заходи державного патерналізму, що чинили як пряму, так і опосередковану дію на розвиток вітчизняного аграрного сектору, та виявлено їхню результативність у процесі переходу країни від сільськогосподарського до промислово-аграрного виробництва. Обґрунтовано основні причини негативного впливу політики урядового протекціонізму на розвиток окремих галузей сільського господарства українських земель у вказаний історичний період.

This paper focuses on research of the issue, which reveals the role of the governmental protection policy in the development of some traditional agricultural sectors of Ukrainian territories as a part of the Russian Empire in 19th — early 20th centuries. Some changes in regional and commodity structure of the domestic agricultural sector as a result of the imperial policy of state paternalism are analyzed. Considerable attention is paid to the research of some main effects of the state security system on the living standards of Ukrainian peasants. The measures of state paternalism that influenced the development of the domestic agricultural sector both directly and indirectly are determined and their effectiveness during the country's transition from agricultural to industrial and agricultural production is revealed. The main reasons for the negative impact of the governmental protection policy on the development of certain agricultural sectors of Ukrainian lands in the given historical period are based.

Ключові слова: політика протекціонізму, сільське господарство, українське селянство, залізничне будівництво, суспільні диспропорції, соціальна стратифікація.

Key words: the protection policy, agriculture, Ukrainian peasantry, railway construction, social disparities, social stratification.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах розвитку світового господарства однією з основних глобальних проблем людства є продовольча та ресурсна криза. Крім активного співробітництва світової спільноти, її вирішення передбачає реалізацію низки заходів забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні, зокрема підтримку ефективного розвитку сільського господарства та раціональне використання наявних природних ресурсів. Особливо це стосується країн із значним природним та економічним потенціалом розвитку аграрної сфери, до яких належить й Україна. На сьогодні розвиток вітчизняного сільського господарства характеризується кризовими явищами та застійними процесами, що потребує реалізації низки заходів державного регулювання економіки, насамперед, аграрного протекціонізму. Сучасна політика державного патерналізму у сфері аграрних відносин повинна бути скерована на відродження масово-

го сільськогосподарського виробництва, підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості галузі, захист аграрного сектору як на внутрішньому (перед іншими високомонополізованими сферами), так і на зовнішньому ринку.

Теоретико-методологічною основою розробки сучасної стратегії аграрного патерналізму можуть бути результати вивчення історичної практики розвитку вітчизняного аграрного господарства під впливом політики протекціонізму, зокрема у період ХІХ — початку ХХ ст. Протягом вказаного періоду урядом проводилася політика протекціонізму, яка хоч і була скерована на підтримку вітчизняної промисловості, проте носила комплексний характер і набувала рис всезагальної економічної політики, тому як прямо, так і опосередковано впливала на вітчизняну сільськогосподарську галузь, що була інституційною основою розвитку тогочасної економіки українських земель.

**АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ
І ПУБЛІКАЦІЙ**

У сучасній економічній та історичній науці проблематиці аграрного господарства української території ХІХ — початку ХХ ст. приділено достатньо уваги. Зокрема дослідженню особливостей проведення селянської реформи, розвитку земельного ринку та поземельних відносин на українських територіях присвячені праці В. Шевченка, М. Дружиніна, Б. Литвака, М. Лещенка, В. Данилова. Окремі аспекти історії розвитку українського селянства та вітчизняних аграрних відносин висвітлені у наукових доробках О. Реєнта, В. Хміля, Т. Лазанської, Ю. Присяжнюка, А. Горенка та інших. Значну увагу питанню розвитку індивідуальних селянських господарств, земельних банків, сільськогосподарських товариств та земських установ на території Підросійської України приділили у своїх наукових розвідках М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов, С. Борисевич. У той же час, на сьогодні практично відсутні дослідження, присвячені аналізу розвитку аграрного господарства українських земель дореволюційного періоду під впливом політики урядового протекціонізму. Практично невисвітленим залишається питання наслідків державного промислового патерналізму для українського селянства.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Метою статті є аналіз особливостей розвитку галузей сільського господарства українських територій у складі Російської імперії в ХІХ — початку ХХ ст. під впливом заходів політики урядового протекціонізму та адаптація отриманих результатів до умов сьогодення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

На початку ХІХ ст. змінюються основні орієнтири у внутрішньо-економічній політиці уряду Російської імперії: було взято курс на розвиток капіталістичних форм господарювання, насамперед, крупномасштабного промислового виробництва, на основі державного патерналізму. Зрозуміло, що в країні, яка мала статус аграрної і де майже 90% населення — це селянство, інституційною основою вказаних перетворень стало саме сільське господарство. Відповідно, реалізація комплексу заходів урядового промислового протекціонізму мала неоднозначні наслідки для розвитку аграрного сектору Російської імперії в цілому і насамперед Підросійської України, що за показниками розвитку провідних сільськогосподарських галузей посідала лідерські позиції.

Найперше слід відмітити, що промисловий протекціонізм вимагав значних затрат бюджет-

них коштів та стимулював уряд до посилення внутрішньої податкової та акцизної політики. Головним суб'єктом податкового обкладання був селянин та сільськогосподарський виробник. У 1897 році на частку сільського господарства припадало 127 млн усіх прямих податків, що складало 8,5% від валового прибутку країни, а на частку промисловості — лише 47 млн, тобто 2% [1, с. 30]. Це при тому, що на підтримку розвитку вітчизняної промисловості, транспортної інфраструктури та залізничного будівництва наприкінці ХІХ ст. виділялося близько 46—50% коштів державного бюджету, а на сприяння розвитку вітчизняному сільському господарству — 2—2,5% [2, с. 237]. Зрозуміло, що таке нехтування інтересами аграрного сектору країни поставило вітчизняного селянина у другій половині ХІХ — початку ХХ ст. у надзвичайно складні умови.

З одного боку, надмірний промисловий протекціонізм зумовив підвищення вартості мануфактурної продукції, основним споживачем якої залишався селянин. З іншого, високі ставки митного тарифу здорожували сільськогосподарську техніку, обладнання та інструментарій, а надмірне податкове навантаження забиало значну частку селянського прибутку, подекуди навіть заганняючи сільськогосподарського виробника у борги, якщо сума податкових сплат перевищувала доходи від землі. За таких умов собівартість вітчизняної аграрної продукції, яка була орієнтована переважно на експорт, значно зростала, що знижувало її конкурентні можливості на міжнародному ринку та позбавляло вітчизняного аграрія очікуваної суми доходу. Все це в цілому сприяло поступовому занепаду сільськогосподарського виробництва, зубожінню селян та зниженню загального рівня народного благополуччя [1, с. 47].

Важливим наслідком політики державного протекціонізму стала зміна орієнтирів та напрямів вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Домінуючі позиції у структурі вітчизняного землеробства займали злакові культури, насамперед пшениця, яка мала найвище товарне значення. Масштабне залізничне будівництво, розгорнуте за вагомої підтримки уряду, сприяло здешевленню транспортних перевезень хліба та іншої аграрної продукції до портів крани, тим самим зробивши рентабельним його вирошування там, де посіви раніше покривали лише місцеві потреби [1, с. 8]. Як видно, політика протекціонізму чинила опосередкований вплив на розвиток вітчизняного землеробства. Через механізм державних замовлень, виробничого субсидування та пільгового кредитування уряд сприяв розгортан-

ню залізничного будівництва, наслідком чого стало швидке нарощування обсягів посівів пшениці по всій країні (табл. 1).

Як видно з таблиці, за 30 років обсяги посівів пшениці зросли майже на 44%, при цьому основний приріст помітний на територіях, для яких вирощування хлібних культур порівняно не характерне, а саме лісостепових та степових зонах Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Протягом останнього десятиліття XIX ст. засіви пшениці в Україні зросли на 20%, а початок XX ст. приніс підвищення посівів на 4,5% [4, с. 8]. Поряд із зростанням посівів пшениці позитивна динаміка спостерігається й у абсолютних показниках врожайності, на що, певним чином, також впливала політика урядового протекціонізму (табл. 2). Зокрема стимулюючи заселеність та розвиток сільського господарства південних українських губерній, уряд надавав окремим аграрним виробникам та сільськогосподарським товариствам пільгові кредити та дозволи на імпорт машинного обладнання й устаткування, що сприяло покращенню якості обробітку землі та збору урожаю.

Як видно з таблиці, урожайність пшениці за 30 років зростає майже втричі, при цьому максимальний приріст спостерігається знову ж таки у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, тобто на територіях, наближених до портів. Незначний приріст як посівів, так й врожаю пшениці помітний у губерніях, віддалених від морських кордонів. Це свідчить про те, що чинник покращення сполучних шляхів та здешевлення залізничних перевезень не був виключним у впливі на динаміку розвитку хлібного землеробства. Зростання посівів та урожаю пшениці у чорноземних губерніях України відбувався стабільно та повільними темпами, а дещо різку динаміку розвитку хліборобства у південних губерніях можна пояснити впливом окремих заходів урядового протекціонізму, що мав на меті, як уже зазначалося вище, посилити рівень заселеності та підвищити економічний розвиток вказаного регіону.

Високі врожаї пшениці спричинили суттєве переповнення внутрішнього ринку хлібом, внаслідок чого відбулося значне зниження цін, а вітчизняний виробник втратив частку доходу. Зокрема, сумарний надлишок виробництва

Таблиця 1. Динаміка росту посівів пшениці в Україні у другій половині XIX ст., тис. чвертей

Губернії	1864–1866	1870–1872	1883–1887	1889–1993	1894
Волинська	1168	1576	1424	1475	1525
Катеринославська	921	987	1138	1316	1636
Київська	1542	2062	1665	1764	1822
Подільська	1411	1873	1373	1513	1623
Полтавська	1882	2119	1783	1834	1874
Таврійська	469	676	873	1079	1386
Харківська	1381	1858	1558	1684	1568
Херсонська	495	1063	1432	1750	2267
Чернігівська	1203	1333	1312	1346	1357
Всього	10472	13547	12558	13761	15058

Джерело: [3, с. 131, 137, 139].

Таблиця 2. Динаміка урожайності пшениці в українських губерніях у другій половині XIX ст.

Губернії	1864–1866	1870–1872	1883–1887	1889–1993	1894
Волинська	4149	5155	6186	6555	8045
Катеринославська	2125	3536	5306	8260	11967
Київська	5134	7103	7369	8080	11058
Подільська	5811	9241	9282	9497	12707
Полтавська	6733	8458	9103	9312	11517
Таврійська	1950	2779	4365	6536	11039
Харківська	3810	5831	6661	7184	9358
Херсонська	2037	4271	7408	11029	17036
Чернігівська	3185	4317	4779	5358	7211
Всього	34934	50691	60459	71811	103578

Джерело: [3, с. 132, 138, 140].

пшениці в губерніях України у 1883—1887 рр. склав 72,5 млн пуд., при тому що загальний врожай за той же період становив 302,3 млн пуд. [5, с. 25]. Звідси слідує, що перевиробництво пшениці за 5 років складає майже 25%, тобто фактично врожай одного року є нереалізованим. Оскільки майже весь обсяг українського хліба був орієнтований на експорт, то становище землероба ускладнювалося ще й несприятливою ситуацією на міжнародному ринку. Встановлення країнами-партнерами високих ставок митного тарифу на імпорт хліба та посилення конкуренції з боку інших аграрних держав (США, Австралія) змушували вітчизняного експортера продавати пшеницю за цінами нижчими собівартості виробництва. Наприкінці XIX ст. собівартість виробництва пуда української пшениці складала близько 50 коп. [6, с. 1]. Локальні ціни могли б забезпечити вітчизняному землеробу відповідні прибутки, проте низька купівельна спроможність внутрішнього попиту, зумовлена протекціоністською та податковою політикою уряду, сприяла вивезенню хліба за кордон та продажу за порівняно низькими цінами (табл. 3).

За несприятливого рівня цін логічною тенденцією розвитку землеробства в кінці XIX — початку XX ст. мало б стати як зниження посівів, так і обсягів експортної торгівлі. Проте, навпаки, у вказаний період спостерігаємо значне підвищення показників. Зокрема експорт

Таблиця 3. Цінова сітка української пшениці на внутрішньому та міжнародному ринках у 90-х XIX ст., руб.

Роки	Санкт-Петербург	Миколаїв	Одеса	Лондон	Генуя	Берлін
1890	0,98	0,92-0,95	0,89-0,94	0,81-0,82	0,77-0,86	0,70-0,74
1893	0,91-0,93	0,77-0,80	0,77-0,80	0,64-0,71	0,65-0,69	0,52-0,53
1895	0,72-0,79	0,64-0,68	0,64-0,73	0,54-0,56	0,53-0,63	0,55-0,56
1898	1,12-1,09	1,02	0,89-1,10	1,23-1,25	1,18-1,31	-

Джерело: [7, с. 1-3, 10-14, 34, 36-37, 39, 47, 49, 51, 58-60].

Таблиця 4. Динаміка обсягів картоплі, посадженої в Україні у другій половині XIX ст., тис. чвертей

Губернії	1847	1864-1866	1870-1872	1883-1887	1889-1993	1894
Волинська	292,2	239	270	340	593	652
Катеринославська	48,0	55	74	159	204	294
Київська	160,6	251	303	186	335	455
Подільська	153,8	148	209	130	245	350
Полтавська	172,3	220	227	162	273	492
Таврійська	8,8	25	32	63	77	115
Харківська	77,5	105	154	147	217	357
Херсонська	11,3	15	135	213	240	310
Чернігівська	159,2	266	268	129	249	615
Всього	1084	1324	1672	1529	2433	3640

Джерело: [3, с. 131, 137, 139; 13, с. 357-358].

української пшениці з чорноморсько-азовських портів у 1875 р. складав 75,4 млн пуд., у 1885 р. — 106,7 млн пуд., 1895 р. — 202,5 млн пуд. [8, с. 25]. За період 1909—1911 рр. з портів України було вивезено в середньому за рік уже 295,5 млн пуд. хліба, 1912—1913 рр. — 381,5 млн пуд. [9, с. 76; 4, с. 79]. Це свідчить про стихійний розвиток вітчизняного хліборобства та відсутність належної урядової підтримки, що в принципі було основною причиною розвитку та поглиблення кризи вітчизняного землеробства. За низьких цін реалізації рентабельність вирощування української пшениці падала, зовнішня торгівля набувала спекулятивного характеру, налагодженість збутової мережі порушувалася, знижувалася орендна плата та ринкова вартість землі. Наприкінці XIX ст. уряд здійснив декілька спроб покращити становище вітчизняного землероба: завдяки розширенню залізничної мережі були відкриті нові ринки збуту для вітчизняного хліба, видано ряд позик під хлібну заставу, утворено залізничні агентства по продажу зернових, що зумовило децентралізацію хлібної торгівлі — перенесення її з крупних торговельних центрів на залізничні станції [10, с. 52; 6, с. 2]. Проте даних заходів було недостатньо, за відсутності урядового сприяння землеробська криза поглиблювалася, а становище вітчизняного землероба погіршувалося.

Несприятливі тенденції розвитку були характерні й для українського рослинництва. Протекціоністська політика уряду сприяла підвищенню посівів цукрового буряка у вітчизняних губерніях: у 1860 році цукровим буряком

було засіяно 75 тис. дес. землі, у 1890 — 350 тис. дес., протягом 1906—1910 рр. — в середньому 401,1 тис. дес. [11, с. 612; 12, с. 13]. Однак слід відмітити, що поряд зі зростанням абсолют-

них показників частка цукрового буряка у загальній площі посівів значно скоротилася і на початок XX ст. складала лише 2,7% [12, с. 13]. Основною причиною такої тенденції стала протекціоністська політика уряду, спрямована на стимулювання розведення культур картоплі та кукурудзи як більш дешевших замінників цукрового буряка у

крохмальному, борошномельному та спиртового рілчаному виробництві. Зокрема майже за 50 років, починаючи з середини XIX ст., посіви картоплі в губерніях України зросли у 3,5 рази, при чому максимальний приріст помітний на територіях Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній (табл. 4).

Провідні позиції у розведенні кукурудзи на території України належали знову ж таки Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніям, де загальна сума врожаю у середині XIX ст. складала 2720 тис. четвертей [13, с. 360]. Уже на початку XX ст. урожаї кукурудзи в українських губерніях досягали 15800 тис. пуд. [14]. Зростає посіви нових для вітчизняного рослинництва культур, а саме соняшника та ріпака, зокрема у 1881 році вони складали уже 8,6 тис. дес. та 115,8 тис. дес. [11, с. 612]. З одного боку, зміна структури вітчизняного рослинництва свідчить про позитивну динаміку, з іншого боку, помітним є те, що поступово традиційні для вітчизняного сільського господарства культури замінюються так званими "важкими", які сприяють розоренню земель та виснаженню ґрунтів. Особливо негативним чином вказана реструктуризація відбилася на розвитку вітчизняного тваринництва, а саме вівчарства південного регіону України.

Про роль України у розвитку загальноімперського тваринництва свідчать наступні дані, зокрема у середині XIX ст. в українських губерніях розводилося до 30% всіх овець, 21% великої рогатої худоби та 11% коней [15, с. 272]. Однак до кінця XIX ст. динаміка розвитку вказаної галузі аграрного сектору набуває деяких негативних рис (табл. 5).

Найперше, помітним є суттєве скорочення поголів'я овець, центром розведення яких були Херсонська, Катеринославська та Таврійська губернії. Зумовлене це тим, що з проведенням залізничних доріг на півдні України, домінантним чинником чого була політика урядового протекціонізму, численні степові простори були використанні під посіви, орендні ціни на пасовища зростали, а ціна на вітчизняну овечу вовну падала у зв'язку з посиленою конкуренцією з боку Австралії та Південної Америки, що робило вівчарство не вигідним [16, с. 203]. По інших статтях розвитку вітчизняного тваринництва спостерігається зростання абсолютних показників, хоча відносно приросту населення та посівних площ чисельність худоби значно скоротилася, основною причиною чого стало розорення кормової бази, знову ж таки, в результаті масштабного залізничного будівництва, розгорнутого на основі системи державних замовлень та виробничого субсидування.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про двозначний вплив політики урядового протекціонізму на розвиток сільського господарства українських земель XIX — початку XX ст. З одного боку, через сприяння розгортанню масштабного залізничного будівництва та систему пільгового кредитування політика державного покровительства сприяла нарощуванню обсягів сільськогосподарського виробництва, розширенню внутрішнього ринку збуту аграрної продукції, збільшенню хлібного експорту з чорноморсько-азовських портів, внутрішній децентралізації хлібної торгівлі, покращенню якості обробітку землі та збору врожаю.

З іншого, результатом застосування протекціонізму для аграрної сфери країни стало значне підвищення податкового навантаження, що зумовило зростання собівартості продукції та падіння доходів сільськогосподарського виробника, зниження ринкової вартості землі, зменшення частки традиційних посівів у вітчизняному рослинництві та заміна їх на так звані "важкі" культури, падіння розвитку вітчизняного вівчарства та кількісних показників тваринництва в цілому відносно приросту населення та посівних площ країни. Негативні наслідки мала політика протекціонізму для українського селянства, оскільки спряла поглибленню його соціальної стратифікації, погіршенню рівня життя, зниженню соціальної захищеності

Таблиця 5. Динаміка розвитку вітчизняного тваринництва у другій половині XIX ст.

Роки	1866	1885–1888	1909
Коні, тис. гол.	1743,0	1873,0	4982,0
Рогата худоба, тис. гол.	4883,0	5154,0	6346,0
Вівці, тис. гол.	15165,0	6675,0	6481,0
Свині, тис. гол.	2763,0	-	-

Джерело: [11, с. 614; 16, с. 193, 195, 203; 14, с. 33, 49, 72, 137, 140, 182, 211, 215, 220].

та зростанню суспільної невдоволеності. Проведене дослідження дає підстави для висновку, що у XIX — початку XX ст. уряд, спрямовуючи політику протекціонізму на підтримку крупномасштабного мануфактурного виробництва, нехтував інтересами сільськогосподарського виробника та селянина, розглядаючи їх як інституційну та фінансову основу реалізації стратегії державного промислового покровительства. З огляду на це, домінуючий негативний вплив урядового протекціонізму на розвиток вітчизняної сільськогосподарської галузі є доволі очікуваним.

Аналіз історичного досвіду доводить, що фундаментом сучасного економічного розвитку України як країни із історично визначеним статусом аграрної, має стати модернізоване сільське господарство, що у поєднанні із конкурентоспроможним промисловим виробництвом забезпечить синергетичний ефект розвитку національної економіки та вигідні позиції у глобальному економічному просторі. Сьогодні у практичному аспекті це вимагає проведення виваженої політики як промислового, так і аграрного протекціонізму, а у теоретичному — подальше дослідження процесу історичного впровадження політики державного патерналізму та наслідків його впливу на економіку українських земель.

Література:

1. Брандт Б.Ф. Финансова политика и таможенное покровительство / Б.Ф. Брандт. — СПб., 1904. — 176 с.
2. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций, чит. в С.-Петербур. и Моск. ун-те / И.Х. Озеров. — Москва, 1910. — 352 с.
3. Радциг А.А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А.А. Радциг. — СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896. — 267 с.
4. Попов О. Хлібна промисловість України: передвоєнна криза українського хлібного експорту / О. Попов. — Х.: Радянський селянин, 1927. — 253 с.
5. Короленко С.А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижных

рабочих в связи со статистикой экономики / С.А. Короленко. — СПб., 1892. — 866 с.

6. Лангвилл Г. О кризисе в земледелии и хлебной торговле: Записка его превосходительству С.Ю. Виттэ / Г. Лангвилл. — Киев, 1889. — 18 с.

7. Материалы по статистике хлебной торговли / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Вып. 1. — СПб., 1899. — 92 с.

8. Материалы по статистике хлебной торговли / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Вып. 1. — СПб., 1899. — 63 с.

9. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я. Альтерман. — Одесса, 1925. — 177 с.

10. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год. В 3 т. — Том 3 / А.В. Семенов. — СПб, 1859. — 535 с.

11. Економічна історія України: історико-економічне дослідження. У 2 т. Том 1. — Київ, 2011. — 696 с.

12. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л.Ф. Волохов — К., 1913. — 100 с.

13. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России: в 2-х ч. Ч. 2 / Л.В. Тенгоборский. — Москва, 1855. — 463 с.

14. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. Л.Н. Яснопольского. — Киев, 1913. — 483 с.

15. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России: в 2-х ч. Ч. 1 / Л.В. Тенгоборский. — Москва, 1854. — 331 с.

16. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России и сравнение с другими государствами / Д.Д. Морев. — СПб., 1893. — 322 с.

References:

1. Brandt, B.F. (1904), *Finansovaya politika i tamozhennoe pokrovitel'stvo* [Financial policy and customs protection], Saint Petersburg, Russia.

2. Ozerov, I.Ch. (1910), *Osnovy finansovoi nauki* [Fundamentals of Fiscal Science], Moscow, Russia.

3. Radtsig, A.A. (1896), *Vliyanie zheleznykh dorog na sel'skoe khozyaistvo, promyshlennost' i torgovlyu* [The influence of the railways on agriculture, industry and trade], Saint Petersburg, Russia.

4. Popov, O. (1927), *Khlibna promyslovist' Ukrainy: peredvoienna kryza ukrains'koho khlibnoho eksportu* [The meat industry of Ukraine:

prewar crisis of the Ukrainian grain exports], *Radians'kyj selianyn*, Kharkiv, Ukraine.

5. Korolenko, S.A. (1892), *Vol'nonaemnyi trud v khozyaistvakh vladel'cheskikh i peredvizhnykh rabochikh v svyazi so statistiko ekonomiki* [Hired labor on farms of possessory and mobile workers in connection with the statistics of the economy], Saint Petersburg, Russia.

6. Langvill, H. (1889), *O krizise v zemledelii i khlebnoi torgovle: Zapiska ego prevoskhoditel'stvu S.Yu. Vitte* [About the crisis in agriculture and grain trade], Kyiv, Ukraine.

7. Ministry of Finance, Department of Trade and Manufactories (1899), *"Materialy po statistike khlebnoi torgovli"* [Materials on the grain trade statistics], 1st part, Saint Petersburg, Russia.

8. Ministry of Finance, Department of Trade and Manufactories (1899), *"Materialy po statistike khlebnoi torgovli"* [Materials on the grain trade statistics], 2nd part, Saint Petersburg, Russia.

9. Alterman, A.Ya. (1925), *Khlebnye resursy Ukrainy* [Grain resources of Ukraine], Odessa, Ukraine.

10. Semenov, A.V. (1859), *Izuchenie istoricheskikh svedenii o rossiiskoi vneshnei torgovle i promyshlennosti s poloviny semnadsatogo stoletiya po 1858 god* [Studying of the historical information about Russian foreign trade and industry from half of the seventeenth century to 1858], 3rd part, Saint Petersburg, Russia.

11. Institute of History, National Academy of Science of Ukraine (2011), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: historical and economic study], 1st part, Kyiv, Ukraine.

12. Volohov, L.F. (1913), *Sakharnaya promyshlennost' Rossii v tsifrakh* [Sugar industry of Ukraine in figures], Kyiv, Ukraine.

13. Tengoborskii, L.V. (1855), *O proizvoditel'nykh silakh Rossii* [About the productive forces of Russia], 2nd part, Moscow, Russia.

14. Yasnopolskiy, K.N. (1913), *Statistiko-ekonomicheskie ocherki oblastei, gubernii i gorodov Rossii* [Statistical and economic essays on areas, provinces and cities of Russia], Kyiv, Ukraine.

15. Tengoborskii, L.V. (1854), *O proizvoditel'nykh silakh Rossii* [About the productive forces of Russia], 1st part, Moscow, Russia.

16. Morev, D.D. *Ocherk kommercheskoi geografii i khozyaistvennoi statistiki Rossii i sravnenie s drugimi gosudarstvami* [Essay of commercial geography and economic statistics of Russia and comparison with other countries], Saint Petersburg, Russia.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.